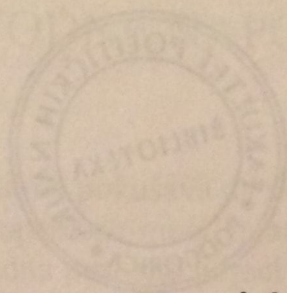

RADOVAN RADONJIĆ

10 = 1903885

POLITIČKE I PRAVNE TEORIJE

CID

UNIVERZITET
CRNE GORE

PODGORICA

2002

POLITIČKI I PRAVNI SADRŽAJI I IDEJE U ISTOČNIM DESPOTIJAMA

Spomenici materijalne kulture i pravni spisi, pronađeni na prostorima azijsko-afričkih država, u teoriji poznatih kao istočne despotije, prvi su pouzdani tragovi o čovjekovom bavljenju pitanjima društvene i državne organizacije, odnosno pravnog poretka. Na osnovu te i takve građe saznato je, na primjer, da su prve velike države (Egipat, Mesopotamija, Indija, Kina, Judeja, Persija) nastale u slivovima velikih rijeka, da su bile robovlasničke i da je zemljoradnja bila njihova glavna privredna aktivnost. Opstanak i razvoj tih država podjednako je zavisio od toga hoće li svojom organizacijom obuhvatiti čitavi sliv rijeke života i hoće li biti u stanju da se zaštite od spoljnih opasnosti. Prvo je podrazumijevalo izgradnju gigantskih irigacionih sistema na ogromnom prostranstvu zaposjednutog rječnog sliva, a time i veliku koncentraciju ljudi i njihovo sistematsko, plansko uključivanje u odgovarajuće poslove. Drugo je zahtijevalo golem, funkcionalno dobro postavljen i kontrolisan bezbjednosno-odbrambeni aparat. Kao rezultat svega toga javila se krajnje birokratizovana državna organizacija, sa jako centralizovanom i strogo hijerarhijski izvedenom vlašću.

Tako konstituisana vlast izdignuta je daleko iznad naroda i ne poznaje građanina kao slobodnu individuu. Na vrhu njene piramide nalazi se car – apsolutni vladar (despot), svemoćan, neograničen u upravljanju i presuđivanju („jedini slobodan u carstvu” – kako kaže B. Rassel). Uz cara, ali pod njegovom kontrolom i neprikosnovenom komandom, nalazi se birokratija, vojna hijerarhija i sveštenstvo. Robovi obrađuju zemlju i obavljaju druge prostije poslove, a pripadaju caru, aristokratiji i sveštenstvu. U istočnim despotijama razlikuju se tri društvene klase: bogati (visoko plemstvo, sveštenstvo i zemljoposjednici), siromašni (koji mogu da stiču imovinu i robove) i robovi. Zakonodavstvo je prilagođeno ovakvoj društvenoj strukturi, po pravilu je veoma surovo i pruža sigurnu pravnu zaštitu jedino pripadnicima vladajuće klase. Da bi se zaštitili interesi te klase, modifikovan je čak i princip taliona. U *Hamurabijevom zakoniku*, na primjer, to je učinjeno tako što se proporcionalnost između prestupa i odmazde ne primjenjuje jednako kada su u pitanju ljudi različitih društvenih statusa. Za nepravdu nanijetu avilumu (pripadniku najpovlašćenijeg društvenog sloja), krivac odgovara po načelu taliona, ali ako je nepravda načinjena muškenu (slobodan čovjek čiji je status niži od aviluma), kazna se plaća prema težini povrede. *Hamurabijev zakonik*, kako se računa, ima 282 člana i obuhvata raznovrsnu pravnu materiju. On sadrži propise o sudstvu i reguliše veoma složene svojinske, porodične, obligacione i krivičnopravne odnose.

Ove države su podjednako teokratske i tamo gdje dominira kult smrti (Egipat: piramide, balsamovanje, očekivanje da će se duša vratiti tijelu), i tamo gdje vlada kult plodnosti (Vavilon). Cjelokupna njihova duhovna produkcija, uključujući i sve ono što se odnosi na političku i pravnu misao, djelo je bogatih svešteničkih kasti, nesumnjivo najuticajnijeg činioca u državi. Preovlađujući teolo-

ški (religijsko–mistički) pristup društvenoj stvarnosti uglavnom je sračunat na pravdanje i učvršćenje datog klasnog poretka. U velikim robovlasničkim imperijama, čija se odbrana smatra vrhovnim moralnim principom i prevashodnom pravnom obavezom, vladar ima tretman Boga ili najbližeg bogovog rođaka. On zakone dobija od boga, a ono što bog daje (vlast, zakon, moć) samo on može da kontroliše i uzme. Svako nepoštovanje vlasti i kršenje zakona smatra se bezbožništvom i strogo je kažnjivo.

Mit o božanskom porijeklu vlasti različito se interpretira u pojedinim zemljama.

Vavilonski car Hamurabije (1792–1750. p. n. e.), na primjer, tvrdi da mu je pravo na neograničenu vlast dao sam Marduk, gospodar svijeta i života. On iz toga izvodi zaključak, da je njegova moć na zemlji (u državi čiji je gospodar) apsolutna, a vlast neograničena. Hamurabije kaže: „Po zapovijesti Šamaša, velikog sudije neba i zemlje, moj zakon vlada svijetom, a po odluci Marduka, mojeg gospodara, ne postoji niko ko može ukinuti moje odluke”.

*

I u drevnoj Indiji, religijski mitovi imaju jako velik uticaj na razvoj političke i pravne misli. To naročito pokazuje ideologija *brahmanizma*, uglavnom utemeljena na *Vedama* (svetim knjigama, nastalim oko 2.000 godina p. n. e.) i *Upanišadama* (filozofsko–teorijskim raspravama). Prema ovim izvorima, „Bogom je prožeto sve što se pokreće”, pa i ustrojstvo društva, položaj pojedinih staleža u njemu, te pravo njihovih članova. U *Manuovom zakoniku* (pisanom pravnom spomeniku iz, kako se pretpostavlja, II vijeka p. n. e.) kaže se da je Brahma stvorio ljudsko društvo s ciljem „da bi se povećalo bogatstvo svjetova”. Učinio je to tako što je „iz svojih usta, ruku, bedara i nogu proizveo brahmana, kšatriju, vajšiju i šudru”. Da bi ovakva kastinska struktura imala smisla, i da bi se „sav taj stvoreni svijet” zaštitio od iznenađenja, posebno onih što bi mogla proizaći iz njegove eventualne funkcionalne neusklađenosti, Brahma je predvidio „posebno bavljenje” za sve. „Brahmanu je odredio poduku i učenje *Veda*, obavljanje žrtve za sebe i za druge, davanje i primanje. Kšatriji je odredio zaštitu ljudi, davanje i obavljanje žrtve, učenje *Veda* i odvratanje od privrženosti i strasti. Vajšiji uzgoj stoke, obavljanje i vršenje žrtve, učenje *Veda*, trgovinu, posuđivanje novca, obrađivanje zemlje. Šudri je gospodar odredio samo jedno bavljenje: želju da bez zavisti i prkosa služi tim ostalim varnama”. Kaste se među sobom razlikuju po socijalnom i ekonomskom statusu i političkim pravima svojih pripadnika. Šudra je faktički rob (svejedno da li je to postao kao ratni zarobljenik, rođenjem, nasljeđem, kupovinom, darovanjem, po kazni ili kao sluga) i bez ikakvih je prava na imanje i slobodu. On je svojina brahmana, koji ima pravo da ga silom tjera da radi ili da ga proda. Pri tome (kaže se u *Vedi o varnama*), „šudra od gazde otpušten nije ropstva slobodan”. Brahman, pak, ima apsolutnu vlast i neprikosnoveno je nadređen ne samo šudrama već i pripadnicima ostalih dvaju kasti. „Samo rođenje brahmana –

kaže se u *Manuovom zakoniku* – čin je ovaploćenja *dharme*” (božanskog zakona, kojega moraju da poštuju svi članovi društva). „Brahman se – ističe se dalje – rađa radi očuvanja riznice *dharme* i zauzima najviše mjesto na zemlji, kao vladar svih bića”. Zbog toga, „sve što postoji na ovom svijetu” – njegova je svojina.

Svojevrсни religijski pluralizam *Veda* ne dozvoljava formiranje monoteizma u Indiji. Otuda nema ni njegovog svjetovnog pandana, izraženog u strogo centralizovanoj vlasti, sa jakim monarhom na čelu. Naprotiv, kralj je dužan ne samo da visoko cijeni brahmane već i da prihvata njihovo tumačenje *Veda*, pridržava se njihovih savjeta i pouka i od njih uči „iskonsku vještinu upravljanja”. Kralj mora da se pomiri s tim da brahmani jedini imaju pravo da tumače smisao, sadržaj i valjanost svake konkretne primjene *dharme*, te da se „ono što četiri ili čak tri (brahmana), koji su potpuno proučili *Vede* proglase, mora priznati kao sveti zakon”. Za njega, takođe, ne smije da bude sporno ni to, da „zapovjedništvo nad vojskom, upravljanje kraljevstvom, vođenje sudstva i vladanje cijelim svijetom pristoji samo poznavacu *Veda*”. Poziciju vladara spram najviše društvene kaste jasno određuje i tvrdnja (u *Vedi o brahmanima*), da samo i jedino „brahmanskim naukovanjem i žarom kralj carstvo održava”.

Brahmanistički apsolutizam, osim na potpunoj kontroli cjelokupnog duhovnog života, počiva i na razvijenom sistemu prinude (tzv. dandanisanju) i strogom poštovanju kastinskog uređenja. *Manuov zakonik* prinudu označava kao glavno sredstvo održanja poretka. U njemu se kaže, da „sav svijet kazna održava” i da bi se kaste pokvarile, ograde srušile, a ljudi zaratili, „kada bi kazne zatajile”. I očuvanje kastinskog poretka, u skladu s principima na kojima je stvoren, uslov je održanja apsolutnog gospodstva brahmana. Zato ga oni izjednačavaju sa „vječnim poretkom u vasioni”. Narušavanje tog poretka, do čega bi moglo doći eventualnim miješanjem kasta, za brahmane bi bilo isto što i „smak svijeta”. Svi oni, kaže se u *Manuovom zakoniku*, „koji bi napustili svoje pravo djelovanje bez posebne nesreće, nakon prolaza kroz zle životne tokove, postali bi sluge neprijatelja bogova”. Božja kazna za takav grijeh bila bi strašna: brahman bi postao „preta (mrtva duša) užarenih ustiju”, koja se hrani „povraćenom hranom”; kšatrija bi postao „preta smrdljivoga nosa”, koja se hrani mrtvacima; vajšija bi postao „maitrakša” (duša umrlog što gleda anusom), koja se hrani „raspadnutim materijama”; šudra bi postao „cailasaka”, tj. duša umrlog koja se hrani moljcima. Božjim kaznama za one koji zanemare kastinske dužnosti, pridodaće se i druge. „Kralj će kazniti selo – kaže se u *Dharmašastri* – u kome brahmani, ne obazirući se na svoje svete dužnosti i ne znajući *Vede*, žive od prošenja; jer ono hrani lopove”.

S promjenama u indijskom društvu, mijenja se postepeno i socijalna osnova brahmanizma, a time i njegova politička filozofija. Uporedno s tim javljaju se i druge, brahmanizmu suprotne koncepcije društvenog razvoja. Jednu od takvih koncepcija razvija (u VI v. p. n. e.) Sidarta, zvani Buda (prosvjetitelj). Buda kritikuje mnoge postavke *Veda* i u cjelini odbacuje brahmansku misao o bogu kao moralnom vladaru svijeta i prazvoru zakona. On dovodi u pitanje hegemoniju brahmanske kaste, kao i temelje na kojima ova počiva. *Budizam* brah-

manističkom teološkom tumačenju *dharme* suprotstavlja svoj racionalistički pri-
laz: *dharma* je prirodni zakon, koji upravlja svijetom, i njegovo poznavanje
je uslov razumnog ponašanja. Jedan od prvih indikatora te razumnosti jeste
izbjegavanje primjene kazne prema bilo kome, prije nego se dokaže njegova
krivica.

Ideju o prirodnom karakteru zakonâ, koji upravljaju svijetom (tj. ljudima
na zemlji), zastupa i škola *Lokajata* (takođe u VI v. p. n. e.), unutar koje se raz-
vija teza, da se „sve u svijetu... dešava snagom unutrašnje prirode (*shvabhava*)
samih stvari”. Brihaspati, jedan od utemeljivača te škole, kaže: „Sve pojave su
prirodne. Ni u iskustvu, ni u istoriji ne nalazimo nikakve pojave natprirodne si-
le... Moral je prirodan: njega su proizveli društveni ugovor i korisnost, a ne bož-
ja zapovijest”. Primijetno odstupanje od brahmanizma srijeće se i u traktatu *Ar-
thaśāstra* (IV–III v. p. n. e.), u kome se ističe da filozofija, pomoću logičkih do-
kaza, ispituje: „u učenju o *Vedama* – zakonito i nezakonito, u učenju o privredi
– korist i štetu, u učenju o državnom upravljanju – pravilnu i nepravilnu politi-
ku”. U *Arthaśāstri* se iskazuje tradicionalni pijetet prema *dharmi*, i priznaje da
je taj zakon „osnovan na istini”, ali i snažno potencira uticaj faktora praktične
koristi na formiranje političko–pravnih mjera i funkcionisanje administrativno–
upravnih ustanova. Tako se, na primjer, čak i caru preporučuje, da svoje pravo
„prepuštanja ljubavi” ne koristi na način kojim bi se dovelo u pitanje strogo po-
štovanje principa korisnosti. Uvažavanje tog principa smatra se uslovom uspo-
stavljanja jake vlasti i očuvanja staleškog sistema. *Arthaśāstra* kritiku brahma-
nizma proširuje i na pitanje odnosa između kralja i kaste povlašćenih. Ona, za
razliku od *Veda*, preferira ideju suverenog monarha, pa brahmanističkom idealu
kralja–đaka suprotstavlja viziju kralja sa gotovo božanskim statusom i vrlinama.
Kralj posjeduje savršena svojstva, koja mu daju primat i premoć nad ostalima.
Njegova „privlačnost” je najprije, i najviše, u tome: što je „visokog roda, s bo-
žanskim karakteristikama, human, ispunjen pravedom, istinoljubiv, zahvalan
za učinjeno dobro”; što je „čovjek velikog zamaha, velike energije, brzih pote-
za”; što je „odličnog uma” i „okružen ministrima ne malih vrlina”; što je čovjek
„dosljedne riječi”, „s povjerenjem u stare ljude” i „s osjećanjem za disciplinu”;
što „poštuje *dharmu*” i što je „sposoban pokoriti susjedne vladare”. Odlike nje-
govog razuma su „zainteresovanost, pažljivo slušanje, razumijevanje, pamćenje,
saznanje, razmišljanje, kritičnost, privrženost pravoj istini”. Njegov tempera-
ment krasi „smionost, nesavladivost, brzina i spretnost”. U „savršenstva njegove
naravi” prvenstveno spada to, što je „bez strasti, ljutnje, gramzivosti, tvrdogla-
vosti, bezobzirnosti, žurbe i zajedljivosti”, što je „nasmiješen i otvoren u razgo-
voru” i što poštuje običaje „prema poukama staraca”. On je, uz to, „rječit, odlu-
čan, dobrog pamćenja, jakog uma, snažan, uzvišen, vičan umjetničkim načini-
ma, nepodložan porocima”. Spreman je „da odvrati na isti način osudom ili na-
gradom”, „dalekovidan je” i sposoban da se „nametne kao vođa u situacijama
kada se radi o zemlji, vremenu, ljudima”, da „razluči potrebu povezivanja
moći, raskidanja ili održavanja ugovora”, da „iskoristi tuđu slabost”. Kralj „ne
odaje tajne, ne podruguje se plemenitosti, ne uzdiže obrve nadmeno i ne mršti
se strogo”.

U političko-pravnoj misli drevne Kine dominantno mjesto imaju koncepcije filozofa i državnika Konfučija (551–479. p. n. e.), izložene u njegovih pet knjiga *Lun ju* (Razgovori).

Konfučije (Kung-Fu-Ce) tvorac je poznatog etičkog sistema, u kome je osnovni pojam „humanost“ (*žen*), a glavni princip „uzajamnost“ (*šu*), koji – primijenjen na „ponašanje u životu“ – glasi: „Ne čini drugima ono što ne želiš da drugi čine tebi“. U središtu tog etičkog sistema nalazi se filozofema, da to hoće li neko biti „istinski čovjek“ zavisi samo od njega samoga, da drugi s tim „nemaju nikakve veze“. Konfučije smatra da se ljudi rađaju „manje–više slični, ali se postepeno svojim navikama sve više udaljuju jedni od drugih“. Samo se „ljudi najuzvišenijeg i najnižeg karaktera ne mijenjaju“. Za čovjeka je jako važno da bude uzvišen, učen, džentlmen, jer bez toga ne može da opravda smisao svog postojanja i bude od koristi drugim ljudima i društvu u cjelini. Jedino uzvišeni čovjek može da bude istinski čovjek, a istinskog čovjeka odlikuje to: što „nikada ne pokušava da kritikuje druge zbog onog u čemu ni sam ne uspijeva“; što je „uvijek spreman da na zlo uzvрати pravdom (ili strogošću)“; što je kadar da „u svakoj situaciji, pri svakom iskušenju, ostane privržen moralnom redu i disciplini (*li-ju*)“. Učenost, pak, „sprečava čovjeka da bude uskogrud“ i omogućava mu da se pravilno orijentiše u životu. Ako nije učen, ako nije u stanju da razmišlja i planira unaprijed, čovjek će „naići na nevolju odmah ispred svojih vrata“. Džentlmen ima snage da se suoči sa svojim manama i nedostacima i preuzme odgovornost na sebe, dok običan čovjek uvijek za sve, pa i za sopstvene nedostatke, okrivljuje druge. Riječju, „istinski čovjek, želeći da izgradi svoj sopstveni karakter, pokušava takođe da izgradi i karakter drugih ljudi, i želeći da sam uspije, pomaže drugima da uspiju“.

Konfučije smatra da je obdarenost vrlinama naročito potrebna ljudima na vlasti. On ne može da zamisli „sićušnu dušicu na položaju ministra“, jer takav čovjek, „prije nego što dođe do tog položaja, pun je brige da dođe do njega, a pošto ga dobije, pun je brige da ga ne izgubi, a ako počne da se brine da ga ne izgubi, onda ne postoji ništa što on ne bi bio kadar da uradi (da ga zadrži)“. Stoga, po njemu, funkcija državnika (i uopšte vršilaca vlasti) treba da pripada samo onim ličnostima koje posjeduju: osobine nužne za upravljanje (razumnost i pronicljivost, tj. sposobnost da se nešto brzo shvati); osobine nužne za strpljivost (velikodušnost, dobrodušnost, plemenitost i nježnost); osobine nužne za izdržljivost (originalnost, energičnost, karakternost i odlučnost); osobine nužne za kritičko rasuđivanje (pobožnost, plemenitu ozbiljnost, osjećaj za red i pravičnost). To pogotovo važi za suverena. Suveren lišen tih osobina ne bi mogao da vlada putem vrlina, niti da svoje podanike vodi dobrim primjerom, zbog kojeg se niko od njih ne bi usudio da zastrani, dok „suveren koji vlada jednom nacijom putem vrlina sličan je zvijezdi Sjevernjači koja ostaje na svom mjestu, a ostale zvijezde se okreću oko nje“. Da bi vladao putem vrlina, i bio poput zvijezde Sjevernjače, suveren treba da ima sve vrline istinskog čovjeka, ali i da se strogo pridržava određenih opštih uputstava. Objašnjavajući što pod ovim drugim podrazu-

mijeva, Konfučije kaže: „Za svakog onog ko je pozvan da vlada narodima i carstvima postoji devet osnovnih uputstava kojih treba da se drži: (1) da njeguje svoje lične postupke (ponašanje); (2) da poštuje ljude koji vrijeđe; (3) da ukazuje ljubav i ispunjava dužnosti prema srodnicima; (4) da ukazuje poštovanje državnim ministrima; (5) da se poistovjećuje s interesima i dobrobiti javnih službenika; (6) da bude kao otac običnim ljudima; (7) da pomaže sve lijepe vještine i umjetnosti i da ih podstiče; (8) da bude nježan prema strancima iz dalekih zemalja; (9) da ima interesovanja za dobrobit prinčeva carstva. Kada vladar obraća pažnju na njegovanje svog ličnog ponašanja, onda će postojati obzir prema moralnom zakonu. Kada vladar poštuje ljude od vrijednosti, onda neće biti prevaren (od vještih činovnika). Kada vladar njeguje osjećanje ljubavi prema svojim bliskim, neće biti nezadovoljstva među članovima njegove porodice. Kada vladar pokazuje poštovanje prema ministrima države, neće praviti greške. Kada se vladar poistovjećuje sa interesima i dobrobiti javnih službenika, onda će među gospodom u zemlji vladati snažan duh odanosti. Kada vladar postane i bude otac običnom svijetu, mase naroda će sve učiniti za dobro države. Kada vladar pomaže i podstiče sve lijepe vještine i umjetnosti, onda će u zemlji biti u izobilju bogatstva i prihoda. Kada vladar pokazuje ljubav prema strancima iz dalekih zemalja, narodi iz svih djelova svijeta pritiće u njegovu zemlju. Kada vladar pokazuje interesovanje za položaj i dobrobit prinčeva carstva, on će u čitavom svijetu ulivati strahopoštovanje i izazivati uvažavanje”. Pri tome, „ljubav prema narodu treba da stoji na prvom mjestu”. Konfučije kaže: „Bez ljubavi prema narodu, vladar ne može da ostvari svoje istinsko biće, a ako ne ostvaruje svoje istinsko biće i ne zavlada njime, onda ne može da uživa u životu u saglasnosti sa božjim zakonom, ne može da živi punim životom”. Desi li se, međutim, da „vladar ne radi ono što je pravo, sva njegova naređenja neće biti ni od kakve koristi”. A to je najgore što može da se dogodi, jer „najveće načelo ljudske civilizacije jeste vladanje”. Vještina vladanja je „u tome da se vrše prave (pravedne) stvari, ili da se stvari stave na njihovo pravo mjesto”. Bez vladanja društvo i država ne mogu opstati. A da bi vladanja uopšte bilo, narod treba da ima povjerenja u svog vladara. U protivnom, prijeti mu najgore. Jer, „ako ljudi na nižim položajima nemaju povjerenja u one iznad sebe, vladati narodom je nemoguće”.

Konfučije je pobornik ideje reforme vlasti, čiji bi cilj bio da se suzbiju nezajažljivi apetiti upravljača, povećaju prava podanika i uopšte smanje ljudske patnje. Njegov reformski projekt počiva na dvjema premisama. Prvu premisu čini pretpostavka, da „ljudi koji žive raskošno lako mogu postati snobovi (ili uobraženi)”, a da „ljudi koji žive jednostavno lako mogu postati vulgarni”. Druga premissa sadržana je u stanovištu: „Kad u zemlji vlada red, sramota je biti siromašan i običan čovjek. Kada je u zemlji kaos, sramota je biti bogat i visoki službenik”. Konfučijev socijalno-politički uzor za željenu reformu je „zlatno doba”, kada su vladari birani prema mudrosti i sposobnosti, kada je cvjetalo uzajamno povjerenje i mir, kada su svi radili za sve i niko nije uzimao više nego mu treba, kada nije bilo ni lukavstva, ni spletki, ni lopova, ni provalnika, pa ni potrebe „da se spoljne kapije zatvaraju noću”. Glavni Konfučijev reformski zahtjev je: postići unutrašnji mir u društvu, na temelju ublažavanja socijalno-ekonomskih razlika i približava-

nja različitih interesa viših i nižih slojeva, koji otuda proističu. On kaže: „Kada se bogatstva raspodjeljuju ravnopravno tada neće biti siromaštva; kada u zemlji vlada harmonija tada narod neće biti malobrojan; kada vlada mir (između viših i nižih društvenih slojeva) neće biti opasnosti za svrgavanje vladara”. Konfučije smatra da je svako nasilje u upravljanju štetno i neprihvatljivo. On pita: „Zašto upravljajući državom ubijati ljude?”. I odgovara: „Ako vi težite dobru tada će narod biti dobar. Moral plemenitog muža je sličan vjetru, a moral podlog čovjeka je sličan travi. Trava se povija prema vjetru”. Konfučije je uvjeren da u regulisanju političkih odnosa moralne norme treba da imaju apsolutnu prednost nad zakonskim. On to ovako objašnjava: „Ako se upravlja narodom pomoću zakona i održava red uz pomoć kazni, narod će težiti da izbjegne kaznu i neće osjećati stid. Ako se vlada narodom moralnim putem i održava red pomoću rituala, narod će se znati postidjeti i on će se pokoravati”. Jedna od Konfučijevih preokupacija je i „ponovno uspostavljanje tačne upotrebe jezika”. On kaže: „Ako jezik nije tačan, sve što kažemo gubi svoj oblik; ako se naređenja ne mogu izvršavati ne mogu se uspostaviti pravilni oblici obreda i društvenog opštenja i onda se zakonska prava u zemlji neće ostvarivati, a ako se zakonska prava ne ostvaruju, čovjek će biti u nedoumici što treba raditi a što ne treba raditi. Kad odgojen čovjek uspostavlja nešto određeno, on zna kako to treba nazvati i kad izdaje naređenja zna da će se ona bez pogovora izvršiti. Odgojen čovjek nikada se ne izražava neodređeno”.

Uz ove, Konfučije nudi i druge ideje i koncepcije, koje bliže osvjetljavaju njegovo poimanje čovjekovih prava i sloboda i objektivno više preferiraju interese vladajućih društvenih slojeva. U takve, na primjer, spada, njegov patrijarhalno-paternalistički koncept države (carstva), u kome dominira filozofija harmonije, hijerarhije i discipline. Država se u tom konceptu tretira kao porodica čiji se mlađi članovi (podanici) moraju s poštovanjem, čak s pokornošću, odnositi prema ocu (caru – „sinu neba”). Konfučije je, zatim, naklonjen ideji socijalno-političke hijerarhije, koja se temelji na principu nejednakosti ljudi. On to, pored ostalog, čini i kroz insistiranje na potrebi „ispravljanja imena” (naziva), kako bi se precizno označio socijalni, politički i pravni status svakog lica ili grupe ljudi u hijerarhijskom sistemu društva i države, što bi omogućilo „da vladar bude vladar, ministar da bude ministar, otac da bude otac, a sinovi da budu sinovi”. Konfučije, najzad, u tim idejama iskazuje odbojnost prema demokratskom obliku vlasti. On je uvjeren da za prosti narod nema mjesta u upravljanju državom.

Uporedo s *konfučijanstvom* (koje je u II v. p. n. e. priznato za zvaničnu ideologiju i imalo ulogu državne religije), a dijelom i nasuprot njemu, razvija se *taoizam*, čijim se začetnikom smatra Lao Ce.

Za razliku od konfučijanstva, koje se temelji na ideji konzervativne reforme i vlasti birokratije (*ju-či*), taoizam zastupa ideju jednakosti ljudi. U tom smislu, Lao Ceova *Knjga o putu* nudi viziju *savršene zemlje*, u kojoj se ta ideja može ostvariti. Savršena zemlja je prostorno mala, ima malo stanovnika, domovi su joj tihi, a običaji prijatni. Vladar te zemlje je mudar čovjek koji shvata da je blagost moćnija od sile. On vlada skromno i nepristrasno i izbjegava da „stoji na prstima”, tj. da se razmeće i hvališe, pokazuje pretjerane ambicije, prima posebne počasti, uživa u svetkovinama plemstva i raskoši palata. Lao Ce glavne uzro-

ke socijalno-političke nejednakosti i siromaštva. Ljudi vidi u odstupanju od nebeskog *tao* (opšteg kosmičkog zakona), koji reguliše hod stvari na zemlji. „Nebeski *tao* – kaže Lao Ce – podsjeća na zatezanje luka. Kad se spušta njegov gornji dio donji se podiže. On oduzima suvišno i daje oduzeto onome kome je potrebno. Nebeski *tao* oduzima od bogatih i daje siromašnima... Ljudski *tao* je obrnut. On otima od siromašnih i daje bogatima”. Lao Ce podvrgava oštroj kritici sve vrste nasilja, naročito ratove. On kaže: „Tamo gdje je boravila vojska raste trnje i bodlje. Poslije velikih ratova nastupaju gladne godine... Pobjedu prate pogrebne povorke”. Ova i druga Lao Ceova stanovišta, koja izražavaju njegov kritički stav prema svim oblicima uzurpacije čovjekovog prava da mirno i srećno živi, nijesu preovlađujuća u inače kontroverznoj filozofiji taoizma, koja – uz propovijedanje nerada, pasivnosti i nepružanja otpora masa njihovim porobljivačima – priziva patrijarhalnu jednostavnost minulih vremena, život u malim razbacanim naseljima, odricanje od pismenosti i svega novog.

Na kritici konfučijanstva, ali i taoizma, razvio se *moizam* – učenje čiji je začetnik Mo Ce (479–400. p. n. e.). Mo Ce prigovara objema ovim velikim teorijama da su okrenute višim klasama, tako da „njihovo opširno učenje ne može biti pravilo za svijet”, niti je jednako pravedno prema svima. On zastupa ideju prirodne jednakosti ljudi i saglasno njoj insistira na zaštiti interesa nižih staleža. Filozofsku osnovu tog njegovog opredjeljenja čini stanovište, da je „siromaštvo korijen nereda u upravljanju”. Mo Ce na nov način tumači tradicionalni pojam „volje neba”. On smatra da se nebo pridržava principa sveopšte ljubavi, pa kaže: „Nebo ne razlikuje male i velike, plemenite i podle; svi su ljudi – sluge neba, a nema nikoga kome ono ne bi odgajalo bivole i koze, kome ne bi hranilo svinje, koga ne bi pojilo vinom, ne bi davalo u izobilju žito, zato da bi ljudi ponizno služili nebu. Zar to nije izraz cjelokupnosti (univerzalnosti) koju ima nebo? Zar nebo ne hrani sve?”. Poput neba, i vlast treba da bude pravedna. U prirodi je vlasti, kaže Mo Ce, da ljude podučava kažnjavanjem, ali ona može biti pravedna samo onda kada, radi ostvarivanja svojih ciljeva, ne koristi samo nasilje i kazne, nego i moralne sadržaje i oblike djelovanja na ljude. Mo Ce traga za jedinstvenim obrascem pravednosti i u tu svrhu promovije ideju o ugovornom porijeklu vlasti. Ta ideja opstoji na elementima misticizma i centralizma: sve je, prema njoj, u rukama vanzemaljskih sila i sve isključuje svaku autonomnu volju i pravo. U prošlosti, prema Mo Ceu, nije bilo ni upravljanja, ni kazni. Među ljudima je vladala mržnja i „svako je imao svoje shvatanje pravednosti”. Nered na zemlji je bio isto kao i među divljim zvijerima. „Shvativši da je uzrok haosa odsustvo upravljanja i starješinstva, ljudi su izabrali najmudrijeg i najčestitijeg čovjeka u svijetu i napravili od njega sina neba... Samo sin neba može stvoriti opšti uzorak pravednosti na zemlji i zato je na zemlji zavladao red”.

Šan Jan (390–338. p. n. e.), osnivač *škole zakonitosti*, u svom traktatu *Šan-cun-Šu* (Knjiga upravljanja u oblasti Šan), izlaže osnovne ideje kineskog *legistranjene* konfučijanske ideale i koncepcije u oblasti upravljanja, koji se manifestuju kroz privrženost starim običajima i ritualima, te tradicionalnoj etici. Oni zastupaju stanovište da su u procesu upravljanja jedino važni, nezamjenljivi i ne-

prikosnoveni samo dva principa – poštovanje zakona (*fa*) i stroge kazne. Privrženost legista tom stanovištu velikim dijelom proizilazi iz njihovog shvatanja odnosa između vlasti i podanika kao krajnje antagonističkih, zasnovanih na principu „ko će koga”. Šan Jan to ovako objašnjava: „Kad je narod jači od svoje vlasti, država je zrivi prema ljudima i njihovim karakternim osobinama i uvjereni su da se ovi jedino nasiljem (strogim zakonima i njihovom odlučnom primjenom) mogu potpuno obespravljeno podanika, odnosno visokocentralizovanu despotsku vlast nad kojom nema kontrole. Njihovom idealu „pravne države” strana je svaka pomisao o tome da je zakon obavezan za sve, uključujući i onoga ko zakon donosi (proglašava). Strana im je i ideja o skladu kazne i delikta, kao i o odgovornosti samo za krivicu. U Šan Janovom konceptu prava i pravednosti zakon se poima kao prazan službeni obrazac, koji se može popuniti svakim, pa i proizvoljnim sadržajem i sankcijom. Prema ovom konceptu, zakonodavac nije ograničen zakonima koje donosi, niti su tim zakonima na bilo koji način sankcionisane njegove radnje. Šan Jan kaže: „Mudar stvara zakone, a glupog oni ograničavaju”.

Šan Jan i njegovi sljedbenici afirmišu i jedan prije njih nepoznat metod učvršćivanja vlasti, utemeljen na principu *kolektivne odgovornosti*. Radi se o ustanovljenju sistema uzajamnog motrenja i „mjerenja lojalnosti”, kojim su obuhvaćeni ne samo ljudi bliski po srodničkim, odnosno rodovskim vezama već i zajednice više sela ili čak opština. Taj sistem predviđa da svaki građanin „budno motri” na ponašanje svih oko sebe i da svakoga, na koga posumnja da mišlju ili postupkom „ugrožava poredak”, prijavi organima vlasti. „Nebudni”, odnosno neažurni u prijavljivanju „sumnjivih lica”, tretirani su isto kao i počinioci inkriminiranih radnji i slijedila im je ista kazna.

Legističku doktrinu je razradio i dopunio Han Fej (III v. p. n. e.). Učinio je to tako što je u nju ugradio „tri krucijalna principa”. Prvi princip koji afirmiše Han Fej jeste princip tajnovitosti. Suština tog principa ogleda se u zahtjevu da se nijednom podaniku ne smije dozvoliti da prodre u tajne upravljanja. To je, smatra Han Fej, „ideal svake uprave”, koji se mora održati ako se želi da ljudi poštuju one koji njima upravljaju i poredak u ime kojega to čine. Drugi Han Fejov princip odnosi se na vještinu upravljanja. U njegovoj osnovi se nalazi stavovište da je upravljanje vrlo složen i odgovoran posao i da ono ne može biti uspješno ako se svodi samo na rigoroznu primjenu strogih zakona. Vještina upravljanja, osim umijeća primjene sredstava prinude, podrazumijeva još i kontrolu uticaja činovnika (pogotovu njihovih sklonosti da uzurpiraju vlast), elastičnog kombinovanje „normi i iskustava” i što veću angažovanost „pametnih i u zakonstvu materiju dobro upućenih ljudi”. Treći princip, na kome insistira Han Fej, odnosi se na prilagodljivost zakonodavnog procesa potrebama političke prakse. On o tom principu kaže: „Bilo koji zakon ranijih vladara bio je neophodan u svoje vrijeme. Vrijeme i zakoni razvijaju se nejednako, pa iako su stari zakoni došli do nas, ipak ih ne treba kopirati”. Iz tih zakona, nastavlja Han Fej, u najboljem slučaju treba uzimati ono što može da posluži kao obrazac. Sadržina zakona uvijek mora da odgovara vremenu i potrebama onih koji ih donose.